

<https://doi.org/10.62837/2024.9.238>

JALƏ MƏSİMLİ
Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı
e-mail: jalemesimli@gmail.com

LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASININ LİŖVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, İngilis, söz, söz birləşməsi, bacarıqlar, tədris, nitq,

Ключевые слова: Азербайджанский, английский, слово, словосочетание,
навыки, обучение, речь

Key words: Azerbaijan, English, word, word expressions, skills, discourse

İngilis dili leksik bacarıqların formalaşdırılmasında əsas məqsəd bu dil söz xəzinəsindən nitq prosesində səmərəli və praktiki istifadəsinə nail olmaqdır. Leksik bacarıqların formalaşdırılmasının digər bir məqsədi dil vahidlərinin əzbərlənməsi deyil, onların daşdığı məna və məfhumların qavranılması prosesinin həyata keçirilməsinə nail olmaqdır. Xarici dildə əzbərçiliyin əqli fəaliyyətin formalaşmasında elə də əhəmiyyətli rol oynamadığı üçün məqədəuyğun hesab olunmur. Əzbərlənmiş sözlər uzun müddətli deyil, qısa müddətli yaddaşda bir müddət qaldıqdan sonra unudulur. Yuxarıda verilmiş tezislərə istinad edərək, leksik bilik və bacarıqların tədrisinin təşkilini ingilis dili öyrənən tələbələrə bu dildən ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılmasının problematikaları siyahısına daxil olan aktual məsələlərdən biri olaraq hesab etmək olar.

Bəzi elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda leksik vahidlərin öyrənilməsinə linqvo-psixoloji qanunauyğunluq normalarına uyğun olaraq produktiv və reseptiv olaraq iki yerə bölürlər [1]. Bu bölgünü və təsnifatı xarici dilin leksik vahidlərinin mənimsənilməsinin əsas məqsədi hesab olunan kommunikativ kompetensiya ilə də əlaqələndirmək olar. Belə ki, adətən öyrənilmiş leksik vahidlər həm produktiv və həm də reseptiv ünsiyyət tərzlərinin həyata keçirilməsinə xidmət etmiş olur. Reseptiv məqsədlərlə öyrənilmiş leksik vahidlər aid olduğu dildə tərtib olunmuş yazılı mətnlərin, qrafik mətnlərin, eləcə də audio mətnlərin başa düşülməsinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, öyrənilmiş sözlər dil öyrənənlərin altyaddaşlarına həkk olmuş olur. Onlar ünsiyyətə girərkən bu sözləri tanıyır və anlayır, lakin özləri fikir və ya yazılı, yaxud şifahi mətn formalaşdırarkən bu sözlərdən istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu kimi söz və söz bilikləri “passiv lüğət” olaraq da adlandırıldığına rast gəlmək olar.

Produktiv məqsədlərlə öyrənilmiş söz və söz birləşmələrinin, eləcə də müxtəlif quruluşlu ifadələrin məram və məqsədi isə bu dildə şifahi və yazılı ünsiyyətin qurulması məqsədinə xidmət edir. Başqa sözlər ifadə etsək, dil öyrənənlər mənimsədikləri sözlərdən istifadə etməklə, istər şifahi və ya stərsə də yazılı mətn

yarada bilirlər.

T. Hec leksik biliklərin və bacarıqların tədrisi zamanı iki əsas aparıcı istiqamət təklif etmişdir. İlk istiqamət olaraq, leksik vahidlərin denotativ (həqiqi mənası) mənalarının və konnotativ (məndaxili) mənalarının öyrənilməsini, ikinci istiqamət olaraq isə dil vahidləri arasındakı semantik münasibətlərin öyrənilməsini təklif etmişdir [2]. Sözlərin denotativ mənası həqiqi ünsiyyət zamanı istifadə oluna bilən, əşya, predmet və hərəkətləri ifadə edir və asanlıqla anlaşıla bilir. Denotativ mənə həm də sözlərin ilkin mənası kimi də qəbul olunur. Məsələn: *book, sky, to play, to eat, to speak, green, red, black, quick, quickly, flower* və s. Konnotativ mənə dedikdə isə, sözlərin şərti olaraq daşdığı ekspressiv, emosional və obrazlılıq çalarları daşıyan mənaları başa düşülür. Buraya müxtəlif emosiyaları, hissləri, neqativ və pozitiv münasibətləri bildirən sözlərin mənaları aid oluna bilər. Məsələn “cat” sözünün denotativ mənası “heyvan” olsa da, konnotativ müstəvidə “hiyləgərliyi”, “çoxbilmişliyi” və s. bu kimi mənalar ifadə edir. İngilis dilində daha çox obrazlılığa malik olan söz *owl- denotativ anlamda bayquş heyvanını ifadə edir, lakin konnotativ mənada ağıllı, uzaq görən* mənalarını daşıyır [3].

Vinoqradovun fikrinə görə, leksik biliklər sosial ünsiyyətin formalaşmasını təşkil edən intellekt ilə yaxın əlaqədədir [4]. Alimin fikirlərini şərh etsək, leksik bacarıqların əsasında leksik biliklərlə yanaşı idrak prosesinin dayandığı qənaətinə gəlmək olar. Yəni, leksik biliklərin öyrənilməsi sadəcə hər hansı bir dilin öyrənilməsi kimi görünməməlidir, o daha əqli və linqvo-psixoloji bir proses kimi görülməlidir.

Leksik biliklərin leksik bacarıqlara keçməsi prosesində tələbələr təkcə dil vahidlərini öyrənmir, eyni zamanda sözlər arasındakı, məntiqi, sintaqmatik əlaqələri, söz yaradıcılığı, kombinarotika və assosiativ əlaqələrin qurulmasını, habelə dil daşıyıcılarının kulturoloji, sosioloji və ictimai həyat tərzilə bağlı olan davranış qaydalarını da eyni zamanda öyrənmiş olurlar. Başqa sözlə desək, sözlərə sadəcə bir dil vahidi kimi görmək düzgün olmazdı. Söz predmetin və ya hərəkətin adını bildirməklə yanaşı, mənsub olduğu xalqın həyat tərzinin, sosial və dünyagörüşünü də əks etdirən məfhumdur.

Hər bir dilin təlim-tədris prosesində olduğu kimi, onun qrammatikası ilə yanaşı olaraq leksik bacarıqların inkişaf etdirilməsi də təlim-tədris prosesinin mərkəzində duran vəzifələrdəndir. Xarici dillərin təlimi ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda qrammatika ilə leksika çox zaman bir vəhdətdə götürüldüyünü görə bilərik [3, 11]. Yəni, sözsüz qrammatika, qrammatikasız isə sözün gücü yoxdur. Onlar yalnız bir yerdə, bir vəhdətdə olduğu halda uğurlu fikrin formalaşmasına zəmin yarada bilirlər. Dilçi alim Levis məsələni bir az da irəli gedərək, leksikanın hər bir dilin təlim-tədris prosesinin mərkəzində dayandığını iddia etmişdir. N.Şmittə görə isə, leksik bilik və bacarıqların əldə olunması üçün sözlərin mənasını, yazılış formasını, ifadə formasını, struktural və qrammatik xüsusiyyətlərini, başqa dil vahidləri ilə əlaqəyə girə bilmək imkanlarını, eləcə də onların kombinarotika əlaqələrinin öyrədilməsi və öyrənilməsi kimi qəbul olunmalıdır [3].

İngilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsi yalnız sözlərin birləşmə və cümlə daxilində strukturlaşdırılmasına və qrammatik mənanın əmələ gətirilməsinə köməklik göstərmiş olur. Fikrimizi dəqiqləşdirərək, sözlərin hər bir dildə məna və anlam daşıyıcısı olmasını, qrammatikanın isə bu məna və anlamların ötürülməsində qaydalar sisteminin olmasını söyləyə bilərik. Məsələn, hər hansı bir fikrimizi çatdırmaq üçün kifayət edəcək qədər mövzu ilə bağlı sözləri və jestləri bilməyimiz yetərlidir ki, qarşı tərəfə məlumatı məhdud çərçivədə ötürə bilək. Məsələn, *I go to school with bus with friend yesterday five hour*. Bu cümləyə fikir versək, burada fikri ifadə edən məqsədi çətinliklə və qrammatik səhvlər olmasına rəğmən çatdırıla bilmişdir. Lakin qrammatikadan düzgün istifadə bacarığı bu məlumat və anlamların qarşı tərəfə daha dəqiq və düzgün ötürülməsində bizə yardım etmiş olar. *I went to school with my friend by bus at five o'clock yesterday*.

Adətən, ingilis dilində danışa bilmək üçün nə qədər söz ehtiyatına malik olmaqla bağlı fikir mübadilələri və polemikalara elmi-nəzəri fikirdə rast gələ bilərik. Hətta, bəzi mənbələrdə ingilis dilində orta səviyyədə danışa bilmək üçün iki - beş min sözü bilmək belə yetərli hesab olunur. S. Slobinə görə, istənilən hər hansı bir dildə bütün sözlərin öyrənilməsi qeyri-mümkündür və bunun üçün o qədər də say göstərməyə ehtiyac belə yoxdur [5, 12-52]. Hətta, istənilən bir dilin daşıyıcıları aldığı təhsil səviyyəsindən asılı olaraq, həmin dildə mövcud olan sözlərin təqribən yarısından aşağı səviyyədə, leksik biliklərə malik olmasını da güman etmək olar. Bu yanaşmanı və mülahizəni Azərbaycan dilinin daşıyıcılarına da şamil etmək olar. Belə ki, əksər Azərbaycan dilinin daşıyıcıları bu dilin ümumişlək leksikasını və ixtisası ilə bağlı olan sözləri bilir və tibb, hüquq, tədris və s. bu kimi digər ixtisaslara aid, yəni ixtisasında aid olmayan sahələrlə bağlı leksik biliklərə sahib deyillər. Bütün sözlərin öyrənilməsində səylərin göstərilməsinə düşünürük ki, hər hansı bir gərəklə də yoxdur. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı xarici dildə öyrənilmiş sözlərin sayı deyil, onlardan ünsiyyət prosesində düzgün istifadə, assosiativ əlaqə və kombinasiya qura bilmək kimi əqli fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin daha əhəmiyyətli olmasını iddia etmək olar. Başqa sözlə desək, daha çox söz əzbərləmək deyil, öyrənilmiş sözlərdən düzgün assosiativ və kombinatortik əlaqələrin qurulması və istifadə olunmasıdır.

Ünsiyyət prosesində sözlərin düzgün tətbiqi ilə bağlı olan əqli fəaliyyətlərin və vərdişlərin yaradılması ilə yanaşı leksik vahidlərin bir-biri ilə müvafiq qaydada kombinə edilməsi də vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Kombinə dedikdə, sözlərin məntiqi və semantik əlaqəsinə görə birləşmə və cümlə daxilində istifadə edilə bilməsi başa düşülür.

Sözlərin kombinə olunması təkcə filologiya elmlərinin deyil, eyni zamanda psixologiyanın da araşdırma predmetlərindən biridir. Bu məsələ sözlərin kombinə edilməsinin linqvo-psixoloji xarakterinə malik olması ilə əlaqələndirilir [6]. Leksik vahidlərin ünsiyyət prosesində düzgün kombinə edilməsi tədrisinin əsas məqsədi, sözlərin ayrılıqda kəsb etdiyi mənalardan bir-biri ilə birləşdikdə ifadə etdikləri leksik

və qrammatik mənaların başa düşülməsini təmin etməkdir. Məsələn, *to break relations- əlaqələri kəsmək*. Burada “*break*” ayrılıqda- *sındırmaq, qırmaq, “relations” isə- əlaqələr mənasını* kəsb edir. Digər bir nümunə olaraq *hair cut* -saç kəsimi və ya “düzümü”nü nümunə göstərmək olar. Burada da bu sözlər ayrılıqda fərqli mənalar daşdıqları halda birləşmə daxilində yeni bir mənə əmələ gətirmiş olurlar. Bu sözlər birləşmə daxilində birlikdə frazeoloji birləşmə yaradaraq yeni bir leksik mənə əmələ gətirmişlər.

B.V.Belyayev leksik bacarıqların tədrisi zamanı anlayışlara leksik vahidlərdən deyil, əksinə olaraq, anlayışlardan leksik vahidlərə keçid edilməsini təklif edirdi. Alimin fikrincə, sözlərin əsasında məhz anlayışların dayandığını və buna görə də hər hansı bir xarici dilin təlim-tədrisi zamanı məhz anlayışların tədris olunmasını təklif edirdi. Alimin fikrincə, sözlərin daşdığı anlayışlar əgər öyrənilsə, məhz anlayışların bir-biri ilə kombinə edilə bilməsi, assosiativ və leksik birləşmələr zamanı istər leksik və istərsə qrammatik mənalarının da dil öyrənənlər tərəfindən asanlıqla başa düşülməsinə köməklik göstərmiş olar. Məsələn “hard” sözü “fiziki cəhətdən çətin və ağır” anlayışını daşdığını dil öyrənənlər bilərlərsə, bu sözün “hard time”, “hard day” kimi leksik birləşmələrin də mənalarını dəqiq və aydın başa düşəcəkdir, eləcə də “hard home”, “hard car” kimi leksik birləşmələrin düzgün olmayan birləşmə olmalarını da başa düşəcəklər [7, 77].

Hər bir dilin leksik bazasının formalaşması mənsub olduğu cəmiyyətin hadisələrə, predmetlərə olan baxışları fonunda formalaşır və təkamül edir. Bu səbəbdən də bəzən bir predmet və ya hadisəyə xalqların münasibətləri ziddiyətli və ya fərqli ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *owl*-bayquş sözü əsasən daha çox neqativ mənə və anlam daşdığı halda, ingilis dilində bu söz pozitiv mənə ilə bağlı olub müdriklik, uzaqgörənlik anlamını ifadə edir.

Xarici dillərin tədrisinin qarşısında duran mürəkkəb məsələlərdən biri də xüsusilə, ingilis dilində polisemantik leksik vahidlərin tədris olunması və onların dil öyrənənlərdə düzgün anlaşılmasının təmin olunmasıdır. Polisemiya dilçilik elmində ən mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bir sıra dilçi alimlər omonimiya və polisemiya arasında hər hansı bir ümumilik olmadığını iddia etdiyi halda, digər bir qrup nəzəriyyəçilər isə omonimiya ilə polisemiyanı eyniləşdirməyə çalışırlar. Polisemantik vahidlərlə omonimlərin fərqli olduqlarını iddia edən alimlər üç faktoru əsas kimi götürürlər: etioloji, semantik və formal faktorlar. Leksik polisemantik sözləri omonim sözlərdən fərqləndirən digər bir xüsusiyyəti onların müxtəlif əşyaları, predmetləri və hadisələri adlandırma bilməsidir. Leksik polisemantik sözləri omonimlərdən fərqləndirən digər bir xüsusiyyət isə bu sözlərin eyni nitq hissəsinə mənsub olan predmetləri adlandırmasıdır, eləcə də bu sözün adlandırdığı müxtəlif predmet və mənalar arasında hər hansı bir semantik bağlılığın mövcud olmasıdır. Buna misal olaraq, ingilis dilində olan “cut” sözünü misal göstərmək olar.

Cut the relations-münasibətləri kəsmək; Cut the supply- təchizatı dayandırmaq; Cut the line-xətti kəsmək; Cut smth into smth-nəyisə hissələrə bölmək

və ya dilimləmək; Hair cut- saç düzümü; To cut smth -nəyisə kəsərək qısaltmaq; To be cut out of – nəyisə hardansa çıxartmaq.

Yuxarıda söylənilən bu kimi xüsusiyyətlər isə omonim sözlərdə mövcud olmur. Məsələn, ingilis dilində olan “bank” sözünün iki əsas mənası vardır. Bunlar-çayın sahilı və əmanətlərin saxlanıldığı yer mənasını bildirir. Polisemantik sözlərdə olduğu kimi bu sözlərin semantik mənalari arasında hər hansı bir bağılıq mövcud deyildir. A.A. Reformatorski omonim leksik vahidlər haqqında danışırkən, onları fərqləndirilməsi mümkün olmayan məfhumlar adlandırmışdır [8, 89].

İngilis dilində leksik bilik və bacarıqların tədrisinin linqvistik əsaslarının təhlilini ümumiləşdirərək, bu dildə söz və söz birləşmələrinin əzbərləmə və ya qrammatik-tərcümə yolu ilə deyil, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin və mənalalarının öyrədilməsi baxımından tədris işinin qurulmasının daha səmərəli olması qənaətinə gəlmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Пальмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М.: Учпедгиз, 1960, 165 с.
2. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford: Oxford University Press, 2000
3. Ur P. A Course in Language teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 60-63
4. Виноградов В.В. Словоcочетание как предмет синтаксиса // Грамматика русского языка. М.: АН СССР, 1960, т. 2, ч. 1, с. 10-34
5. Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. М.: Прогресс, 1976, 350 с.
6. Смирницкий А.И., Ахманова О.С. Образование типа «stone wall», “speech sound” в английском языке / Доклады и сообщения Инс-та языкознания. М.: АН СССР, т. 2, 1952, с. 97-117
7. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1965, 227 с.
8. Алекперова Н.А. Лексико-семантический анализ группы слов и словосочетаний, выражающих понятие “работа”, “труд” и их функционирование в современном английском и азербайджанском языках: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. Баку, 1971, 27 с.

Məsimli Jalə Elman

Leksik bacarıqların formalaşdırılmasının linqvistik aspektləri

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilində leksik bacarıqların formalaşdırılmasının linqvistik aspektlərinə elmi-nəzəri fikirdə olan baxışlar araşdırılmışdır. Aparılmış tədqiqatda eyni zamanda leksik bacarıqların formalaşdırılmasının fəlsəfi, linqvo-psixoloji

aspektləri də cəlb olunmuşdur. İngilis dilində leksik bacarıqların tədrisinin yalnız söz və söz birləşmələrinin əzbərləmə və ya qrammatik-tərcümə yolu ilə deyil, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin və mənalарının öyrədilməsi baxımından tədris işinin təşkilinin səmərəli ola biləcəyi qənaətinə gəlinmişdir.

Masimli Zhala Elman

Linguistic aspects of teaching lexical skills

Summary

Approaches to linguistic aspects of teaching lexical skills in English in scientific theoretical perceptions are studied in the article. In the article, philosophical and linguo-psychological aspects of teaching lexical skills are researched too. Through the study, we came to a conclusion that lexical skills would be much more effective through teaching meanings and notions but not learning words and word combinations by heart.

Масимли Жала Елман

Лингвистические аспекты обучения лексическим навыкам

Аннотация

В статье изучаются подходы к лингвистическим аспектам обучения лексическим навыкам на английском языке в научно-теоретических представлениях. В статье также исследуются философские и лингвопсихологические аспекты обучения лексическим навыкам. В ходе исследования мы пришли к выводу, что лексические навыки будут гораздо более эффективными посредством обучения значениям и понятиям, а не заучивания слов и словосочетаний наизусть.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firuzə Kərimova